

Xəlil Musayev - “Molla Nəsrəddin”çi rəssam

Yüz il əvvəl mürgülü Azərbaycan və ümumilikdə müsəlman mühitində qəfil partlayan bomba effekti yaratmış “Molla Nəsrəddin” dərgisi təkcə məzmun yeniliyi, dil və üslub aydınlığı, düz hədəfə vuran tənqidi ilə deyil, həm də forma gözlənilməzliyi, cəlbediciliyi və təkrarsızlığı ilə seçilirdi. Oxucular dörd bir tərəfdəki eybəcər tip və hadisələri dərginin səhifələrini “bəzəyən” karikaturalar vasitəsi ilə görmək imkanı əldə

edirdilər. “Molla Nəsrəddin”in gizli mənalı da savadsız kütləyə məhz bu karikaturalarla təqdim olunur və onların “qəhrəmanlarını” ictimai qınaq hədəfinə çevirirdi.

Cəlil Məmmədquluzadə və Əmər Faiq Nəmanzadənin felyetonları, Sabirin və Əli Nəzminin kəskin satiraları Oskar Şmerlinqin, İosif Rotterin, Əzim Əzimzadənin mənalı rəsmləri ilə daha da canlanırdı. Bu məşhur sənət adamları ilə bir sırada 1912-1913-cü illərdə dərgidə 20-yə qədər karikatura çap etdirən rəssam Xəlil Musayev təəssüf ki, Azərbaycanda o qədər də yaxşı tanınmır.

“Ümumdünya şəbəkəsi”nin - İnternetin naməlum faktlar, hadisələr və adlara dair geniş araşdırma imkanı verdiyi çağdaş zamanda molla-nəsrəddinçi rəssam Xəlil Musayevin şəxsiyyəti və yaradıcılığı ilə bağlı bəzi məsələlərə aydınlıq gətirmək istədim. Bu, ilk baxışdan xalis azərbaycanlı adı-soyadı XX əsr Azərbaycan mətbuatının yorulmaz tədqiqatçısı Qulam Məmmədlinin “Molla Nəsrəddin (Cəlil Məmmədquluzadə) salnaməsi” kitabında da bir neçə dəfə çəkilir. Hətta səhv etməmişə, jurnalın öz ştatdankənar rəssamını Rəssamlıq Akademiyasında təhsilini davam etdirmək üçün Avropaya (Parisə) göndərməsindən də söz açılır.

Sovet dövründə kommunist ideologiyasının bütün qadağalarına baxmayaraq, mədəniyyət tariximizin bir çox naməlum səhifələrinə və unudulmuş adlarına birincilər sırasında işıq salan “Qobustan” dərgisi hələ

1978-ci ildəki 3-cü sayında Xəlil Musayev haqqında məqalə (müəllifi Maya Bağirova) və əsərlərindən reproduksiyalar çap etmişdi. Doğrudur, faktlara söykənməyən bu yazıda “milli boyaklarımızdan biri kimi” təqdim olunan gənc rəssamın İtaliyaya səfəri, Parisdə təhsil alması və s. qeyri-dəqiq məlumatlar da özünə yer tapmışdı. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, həmin məqalə hələ Xəlil Musayevin adının tarixi vətəninə - Dağıstanda çəkilmədiyi, R.Həmzətovun isə üstüörtülü şəkildə onu ana dilini unutmaqda, milli hiss və duyğulardan uzaqlaşmaqda ittiham etdiyi bir vaxtda meydana çıxmışdı.

Yalnız “Qobustan”ın sərt qadağalar şəraitində Xəlil Musayev barəsində ilk məqaləsindən 15 il sonra avar şairi “Dağlının Konstitusiyası” kitabında səhvini düzəldib öz məşhur həmyerlisinin alovlu təbliğatçısı kimi çıxış etmişdi...

Göründüyü kimi, istər “Qobustan” dərgisi, istərsə də Azərbaycan təsviri sənətinin, xüsusən də karikatura janrının tarixini araşdıran müəlliflər Xəlil Musayevdən daha çox milli rəssamlıq məktəbimizin nümayəndəsi kimi bəhs etmişdilər. Lakin bununla bir sırada rəssamın həyatı, peşə fəaliyyəti, özünün və sənətinin sonrakı taleyi haqqında konkret məlumatlar ortaya qoyulmamışdı. “Molla Nəsrəddin”dən başlanan yolun sonralar necə davam etdiyi, harada tamamlandığı naməlum qalmışdı.

Xəlil Musayevin (ötən əsrin əvvəllərindəki rəssamlıq tariximiz o qədər də zəngin olmadığından bu adı təbii ki, yadımda saxlamışdım) izinə qafqazlı siyasi mühacirlərin - Şimali Qafqaz Dağlıları Xalq Partiyasının Varşavada nəşr etdiyi “Şimali Kafkasiya - Severny Kavkaz” jurnalının 1938-ci il saylarını vərəqləyərkən yenidən düşdüm. Burada onun haqqında geniş məqalə, foto-şəkil və əsərlərindən iki reproduksiya verilmişdi. Həmin dövrə Berlinə yaşadığı, mühacir həmvətənləri ilə əlaqələrini üzmediyi bildirilirdi. Yazıdan artıq Xəlil Musayev deyil, Xəlil bəy Musayev kimi tanındığı da məlum olurdu. İnternetdə bu adla axtarış verəndə rəssamın həyatı, ailə şəcərəsi, təhsili, şəxsiyyəti və

yaradıcılıq irsi ilə bağlı rus, ingilis, alman dillərində xeyli materiala, habelə ayrı-ayrı tablolarının reproduksiyalarına təsadüf etdim. Məlum oldu ki, Sovet İttifaqı dağılandan sonra Dağıstanda onun haqqında çoxlu əsərlər yaranıb, namizədlik dissertasiyası yazılıb, sənədli film çəkilib. Bir zamanlar guya milli mənsubiyyətdən uzaq düşdüyünə görə soydaşından imtina edən Xalq şairi Rəsul Həmzətov isə özünün postsovet mətlərlərində rəssamı “Sənətin Şamili” adlandırır.

Müxtəlif illərdə fərqli mənbələrdə Xəlil Musayev - Xəlil bəy Musayev (1897-1949) milli mənsubiyyət baxımından azərbaycanlı, gürcü, türk, iranlı kimi təqdim olunub. Rəssamın milli kimliyi dəfələrlə qızğın mübahisə və söz döyüşü predmetinə çevrilib. Həm də bu, mənəcə, yalnız başqasının şöhrətini mənimsəmək hərisliyindən irəli gəlməyib.

Sadəcə, ideoloji maneələr ucbatından uzun illər ərzində Xəlil Musayev, eləcə də bir çox mühacir ədəbiyyat və mədəniyyət xadimləri haqqında etibarlı məlumatlara istinad etmək mümkün olmayıb. Ona görə də azərbaycanlılar “Molla Nəsrəddin” jurnalında əməkdaşlıq, gürcülər isə Tbilisidə təhsil alması kimi tərcümeyi-hal faktlarına əsaslanaraq məşhur rəssamı özlərininki hesab ediblər. Türklərin (İkinci Dünya müharibəsi illərində Xəlil bəy Türk Qızıl Aypara Cəmiyyətinin rəsmi nümayəndəsi idi) və iranlıların da (bu ölkənin vətəndaşı pasportunu daşımışdı) Xəlil Musayevi öz milli mühitinə və mədəniyyətinə aid etməsi üçün müəyyən əsasları, tutaqları var idi.

Amma əslində məşhur rəssam mənşəcə avar idi. Dağıstanın məşhur Çox kəndində anadan olub. Onun Manijal adlı avar nəslinə mənsub olan atası İsrəfil bəy Musayev əvvəlcə çar II Nikolayın “xas alayı” adlanan şəxsi mühafizəsində xidmət etmiş, sonra isə kapitan (bəzi mənbələrdə polkovnik kimi də göstərilir - V.Q.) rütbəsi ilə doğma Dağıstanda mahal naibi olmuşdu. Uşaqlıqdan Xəlil qeyri-adi istedadı ilə seçilirdi. Özünün etirafına görə, ilk dəfə o, vəfat etmiş atasının məzar daşını hazırlayan oyma ustasının işinə baxaraq təsviri sənətə maraq göstərməyə başlamışdı:

“Bir neçə həftə ərzində, hər gün ustanın işini səbirsizliklə izləyirdik... Arxa tərəfdə daşın səthini barelyef formasında məhərdlə hörülmüş iç-içə qızıl və firuzəyi naxışlar bəzəyirdi. Ön tərəf ən əsas və zərif dizaynı daşıyırdı: burada böyük, dərinlən oyulmuş, sıx budaqlı ağac təsvir olunmuşdu. Hər yarpağında əcdadlarımızın adları nəfis şəkildə həkk edilmişdi. O ağac tuxumumuzun (əslində “toxum”, burada nəsil, soy mənasında işlənilir - V.Q.) şəcərə ağacı idi, Onun üzərində məni hələ açılmamış tumurcuq kimi təsvir etmişdilər. İsmayıl ustanın sayəsində daxili səsim oyanmışdı...”

1912-ci ildə İncəsənəti Təşviq Cəmiyyətinin Tiflis məktəbinə qəbul olunub. Buna qədər isə o, əvvəlcə Soqatlı məscidinin nəzdindəki mədrəsədə, həmçinin, Qroznı gimnaziyasının və Saratovdakı Boqolyubov real məktəbinin ibtidai siniflərində təhsil alıb. Tiflis İncəsənət Məktəbi qeyri-rəsmi olaraq Sankt-Peterburq Rəssamlıq Akademiyasının filiali sayılırdı.

O dövrdə (1930-cu illərin ortalarına qədər) məktə-

bə alman əsilli rus rəssamı O.İ.Şmerling (1863-1938) rəhbərlik edirdi. Oskar İliç Sankt-Peterburq və Münxen rəssamlıq akademiyalarında təhsil almışdı. Sonralar Qafqazın istedadlı rəssam və karikaturçularından biri kimi məşhurlaşmışdı. “Molla Nəsrəddin”-in nəşrə başladığı ilk günlərdən C.Məmmədquluzadənin sağ əli kimi fəaliyyət göstərərək Azərbaycan mədəniyyəti və mətbuatı tarixində dərin izlər buraxmışdı. Xəlil Musayev də “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə ilk növbədə müəlliminin təqdimatı və tövsiyəsi ilə əməkdaşlıq etməyə başlamışdı.

Oskar Şmerlingin qafqazlı tələbələri arasında dağıstanlı Xəlil Musayevdən başqa, gürcü Lado (Vladimir) Qudiaşvili (1896-1980), ilk peşəkar rəssamımız Bəhruz Kəngərli (1892-1922) və ilk azərbaycanlı qadın-rəssam Qeysər Kaşiyeva (1895-1972) da vardı.

Sonralar XX əsr gürcü təsviri sənətinin korifeylərindən biri kimi məşhurlaşan Lado Qudiaşvili həm X.Musayevin, həm də B.Kəngərlinin yaxın dostu idi. Bəhruz Kəngərli hələ Tiflisdə təhsil aldığı illərdə gürcü həmkarının portretini işləmişdi. Qudiaşvili isə öz növbəsində Xəlil Musayev haqqında maraqlı xatirələr qələmə almışdı. Lakin bu xatirələr “Qobustan”da ilk dəfə Xəlil bəy haqqında məlumat verən M.Bağirovanın düşündüyü kimi, xəyali Paris dövrünü deyil, Tiflis illərini əks etdirirdi:

“Xəlil istedadlı rəssam sayılırdı və hər zaman böyük təriflərə layiq görülürdü. Tədris sərgilərində iştirakı onun danılmaz istedadının, böyük uğurlarının əyani təsdiqi idi. Doğma torpağının özəlliklərinə söykənən fərdiliyi, təkrarsızlığı bütün əsərlərindən qırmızı xətlə keçirdi. Rəssamın yaradıcı dəst-xətti incə zövqü və çox özünəməxsus üslubu ilə seçilirdi”. Lado Qudiaşvili bu səmimi sözləri ömrünün sonunda, xəyalən gənclik illərinə qayıdaraq yazmışdı.

O.Şmerlinqin təşəbbüsü ilə istedadlı avar gənci ali rəssamlıq təhsili almaq üçün Münxenə, Bavariya Təsviri Sənət Akademiyasına göndərilmişdi. Şübhəsiz, bu xeyirxah işdə sənətə ilk addımlarını atdığı “Molla Nəsrəddin” redaksiyasının iştirakı və rolu ayrıca araşdırma-yə möhtacdır. Bəzi məlumatlara görə, onun təhsilinin maliyyələşdirilməsini tanınmış neft sənayeçisi və xeyriyyəçi H.Z.Tağıyev qismən öz üzərinə götürmüşdü. Xəlil Musayev 1913-cü ilin oktyabrından növbəti ilin iyul ayına qədər Münxendə professor Qabriel Kornelius fon Maksin (1840-1915) sinfində sənətin sirlərinə yiyələnmişdi. Ancaq təəssüf ki, təhsilini başa vurmaq ona qismət olmamışdı. Birinci Dünya müharibəsinin başlaması və almanlar arasında günbəgün artan rusofobiya gənc dağıstanlı təhsilini yarımçıq qoyub İngiltərə üzərindən Rusiyaya qayıtmağa məcbur etmişdi.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının 1912-1913-cü il saylarında gənc rəssamın “Xəlil Mussayev”, “Mussayev Çoxski”, “X.M.” imzaları ilə (müəllif rəsmlərini həm kiril, həm də ərəb hərfləri ilə imzalayırdı) 20-yə yaxın karikaturası çap olunmuşdu. “Qəribə tərəzi”, “Bizim əyləncələrimiz”, “Müsəlman ziyalı”, “Rus və müsəlman qadını teatrda”, “Culfada əvvəlinci parlamanın üzvü”, “Şamaxıda məktəb barəsində şura”, “Tiryəxkanada” (“Maarifin mərkəzi olan Tiflis şəhərində müsəlmanların gecə-gündüz məşguliyyəti”), “Rəşt şəriətmə-darı və rus konsulu” kimi karikaturalar yalnız mövzu-nun aktuallığı ilə deyil, həm də rəsm texnikasının yetkinliyi və koloritliliyi ilə seçilir. Eyni zamanda bu rəsmlərdə ənənəvi “Molla Nəsrəddin” karikatura üslubun və Oskar Şmerlinqin təsirini görməmək mümkün deyildir.

Təbii ki, rəsm dilinə çevirilən mövzular “Molla Nəsrəddin” redaksiyası, ilk növbədə isə Mirzə Cəlil, yaxud Ömər Faiq tərəfindən müəyyənləşdirilmişdi. Lakin gənc rəssam da öz növbəsində təkcə tiplərin fərdi zəhiri görünüşlərinin, geyimlərinin və s. təsviri ilə kifayətlənməmişdi. Həm də onların daxilinə nüfuz etməyə, bir-iki ştrixlə xarakterlərini açmağa çalışmışdı. Oxşar mühitdə, oxşar personajların çevrəsində yaşama-

sı da uğur qazanmasına təsirsiz qalmamışdı. “Molla Nəsrəddin”lə yanaşı, karikaturaları Bakıdakı “Kəlniyet” (nəşir Seyid Hüseyn, redaktor Q.Qasımov) və rusdilli “Baraban” (nəşir İ.Aşurbəyli və B.Şaxtaxtinski, redaktor Ə.Əzimzadə) satirik məcmuələrində də çap olunmuşdu.

Bu karikaturalardan bəzilərini ilk dəfə Azərbaycan karikatura sənətinə dair qiymətli tədqiqat əsərinin müəllifi, rəssam və sənətşünas Bayram Hacızadənin aşkara çıxardığı xüsusi qeyd edilməlidir.

Münxendən qayıdandan sonra Temirxanşurada (indiki Buynaksk - V.Q.) yaşayan Xəlil Musayev tədricən yaradıcılığında portret janrına daha böyük üstünlük verməyə başlamışdı. Siyasi təmayülündən asılı olmayaraq 1917-1920-ci illərdə Şimali Qafqaz və Dağıstan tarixində həlledici simalara çevrilən Nəcməddin Qotsinski (1859-1925), Ullubiy Buynakski (1890-1919), Səid Qabiyev (1882-1963), Əlibəy Taxo-Qodi (1892-1937), Uzun Hacı (1848-1920) və b. tanınmış həmvətənlərinin portretlərini işləmişdi. 1917-ci ildə Andi aulunda toplanan dağlı xalqlarının qurultayının aparıcı simalarının kollektiv portreti də Xəlil Musayevin rəsmləri ilə günümüze görümlü şəkildə çatdırılmışdı.

Onun 1919-cu ildə Dağıstanda çıxan ilk ədəbi-bədii jurnalın - “Tanq Çolpan”ın (“Dan ulduzu” - V.Q.) nəşrə hazırlanmasında böyük əməyi olub. Elə həmin il Xəlil Musayevin vətəninə ilk və son sərgisi Vladıqafqazda baş tutdu. Narahat zamanın çətinlik və mürəkkəbliyinə baxmayaraq, sərgi diqqəti cəlb etmiş, Dağıstan və Gürcüstanın rusdilli mətbuatında bir sıra müsbət reaksiyalar doğurmuşdu. Məsələn, mötəbər “Kavkaz” qəzeti yazırdı: “...Siyasi həyatın təlaşları içərisində gözənlilmədən insan ruhunun həyat üzərində bu əbədi qələbəsinə görmək necə də gözəldir. Nağıla çevrilən həyat eşqi - bu, gənc rəssamımızın əsl simasıdır!”

Xəlil Musayevin ömür yolu, xüsusən də həyatının yeniyetməlik və ilk gənclik dövrü ilə bağlı bir sıra məlumatlar onun 1936-cı ildə Münxendə çap olunmuş “Sonuncu cəngavərlər ölkəsi” (“Das Land der Letzter Ritter”) kitabında toplanmışdı. Avtobiografik səciyyəli hə-

min əsər alman qadın yazıçısı Luiza Laporta ilə birlikdə yazılmışdı. Daha dəqiq desək, süjet və epizodlar Xəlil Musayevə, mətnin ədəbi işlənməsi isə Luiza Laportaya məxsus idi. İllüstrasiyalrı Xəlil bəy özü çəkmişdi. Kitab 3 akvarel və 36 qrafik əsər daxil idi. Müəllif qarşısına bütünlükdə doğma yurdunun obrazını yaratmaq vəzifəsi qoyduğundan burada etnoqrafik çalarlara, xalq adət və ənənələrinin, bayram və mərasimlərin təsvirinə geniş yer verilmişdi. İstər nəşr edildiyi dövrdə, istərsə də sonralar böyük maraq doğuran kitab 1990-cı ildə Sürəyya Ülkərin türkcəyə tərcüməsində "Sonuncu bahadirlər ölkəsi" adı ilə İstanbulda, 1999-cu ildə isə qumuq yazıçısı Sayalı Hacıyevanın rus dilinə tərcüməsində Mahaçqalada nəşr olunmuşdur.

Şimali Qafqaz mühacirətinin nümayəndəsi, osetin ictimai-siyasi xadimi Adil bəy Kulatti kitabın ilk nəşrindən dərhal sonra həmvətəninə zəhmətini yüksək qiymətləndirərək, "Svobodniy Kavkaz" jurnalında yazırdı: "Bu kitab hər bir Qafqaz vətənpərvərinin qəlbində ən gözəl hisslər oyadacaq və ona xalqın ruhundan gələn qüvvətlə nəfəs verəcək. Əcnəbi isə bu dəyərli ədəbi əsərlə gerçək Qafqaz həyatının və folklorunun mənzərəsini kəşf etmiş olacaq".

Alman qəzet və jurnallarında onlarla heyranlıq dolu rəylər dərc olundu. Məsələn, Münxendə çıxan "Post" qəzeti yazırdı: "Kitab bizi Qafqaz dağlarına, yeni hələ də cəngavərlik idealları ilə yaşayan dağlıqların dünyasına aparır. Biz qanla möhürlənmiş dostluq, müqəddəs sədaqət və alovlu məhəbbət, azadlıq və müstəqillik arzusu, əfsanə qəhrəmanlarına və azadlıq uğrunda mübarizəyə heyranlıq haqqında oxuyuruq. Birinci Dünya müharibəsi, rus inqilabı və bolşevizm bu ölkənin həyatında öz dəyişikliklərini etdi. Qeyri-adi dərəcədə məzmunlu və daha çox da maarifləndirici kitab oxucunu daim gərginlikdə saxlayır və bir nəfəsə, əvvəldən axıra qədər su kimi içilir".

Başqa bir alman qəzeti olan "Deutsches Schrifttem" in rəyi də eyni dərəcədə heyranlıq dolu idi. Adını bildirməyən müəllif fikirlərini belə bölüşürdü: "Qara və Xəzər dənizləri arasında yerləşən Qafqaz dağla-

rının qərribə dünyası haqqındakı bu hekayələr görünməmiş cəsarəti və bənzərsiz parlaqlığı ilə "Min bir gecə" nağıllarından daha artıq heyranlıq doğurur, çünki biz burada gerçək həyatı görürük. Kitabın hər üç hissəsi bir nəfəsə oxunur. Alışmadığımız duyğular yaşayırıq, deyilən hər şeyin qərribəliyi dumanlı bir görüntü kimi öz-özünə yox olur. Güclü cəngavər cəsarəti və ehtiraslı qadın sədaqəti gözümüzün önünə gəlir. Avropalı itaətkarlığımızı az qala nifrətə layiq edən qan qaynaması..."

Və belə rəylər az deyil.

Digər məşhur Qafqaz əsilli müəllifin - Məhəmməd Əsəd bəyin (Lev Nussembaum) populyar kitablarını xatırladan "Sonuncu cəngavərlər ölkəsi" əsasən Xəlil Musayevin həyatının mühacirətdən əvvəlki dövrünü əhatə edir. Dağıstanda Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra o, Xalq Maarif Komissarlığının incəsənət şöbəsinə rəhbərlik etməyə başlamışdı. Və tezliklə qərribə mənzərə ilə üzləşmişdi. İndi heç kimə sirt deyil ki, yeni Sovet rəhbərlərini tərənnüm, başqa sözlə desək, "vojdizmin"-gələcək şəxsiyyətə pərəstişin təməl daşları yeni hakimiyyətin özü ilə birlikdə qoyulmuşdu. Bu eybəcər vəziyyətin Xəlil Musayevin vətəndəki təzahürü Dağıstan Vilayət Komitəsinin bolşevik lideri Leninə fəth edilmiş dağlar diyarının mənzərələri ilə bəzədilmiş "liter" vaqonu hədiyyə etmək qərarı olmuşdu. Aydın məsələdir ki, bu məsuliyyətli iş yeganə yerli rəssama - Xəlil Musayevə tapşırılmışdı.

Söz yox ki, yeni Qafqazın bolşevik mühitində belə mühüm "sosial sifarişdən" imtina etmək imkan xaricində idi. Amma gənc, vətənpərvər rəssamı bolşevik liderini vəsf etməkdən, yaxud onun gözünü oxşayacaq lövhələr çəkməkdən daha çox ölkəsinin tarixi, onun qəhrəman keçmişini, gözəl və cəsur insanların tərənnümü etmək maraqlandırır. "Açılmamış bayraqda İmam Şamil", "Unudulmuş Dağıstan nəğməsi", "Abxaz qardaşları", "Qazı-Qumuxlu qoca", "Zaqatalalı avar qızı", "Andi aulunun qızları" və başqa rəsmləri sənətdə milli-vətənpərvərlik motivlərinə üstünlük verən müəllifin özünəməxsus üslubunu və mövzu seçimini aydın şəkildə

də göstərir.

Çox keçmədən o, bolşevizmin mahiyyətini anladı və ilk fürsət yaranan kimi Zinaida Gippiusun dəhşət qarışıq istehza ilə Sovdepiya adlandırdığı bolşevik Rusiyasını həmişəlik tərk etmək qərarına gəldi. Yenidən Almaniya qayıdıb təhsilini davam etdirmək niyyətində idi. Qohumlarından birinin istintaqsız, məhkəməsiz güllələnməsi bu istəyi daha da gücləndirdi. "O vaxta qədər mən hələ də təminatı qoruyurdum, amma bu hadisə səbir kasamı daşdırdı. Sifariş yerinə yetirmək üçün yeni boyalar almalı olduğumu deyib "Lennin qatırı" sifarişindən yayındım və dərhal Bakıya yola düşdüm. Bu böyük neft şəhərində milli hökumət ye-

nice süquta uğramışdı və kommunistlər özlərini tam gücü ilə təsdiqləmişdilər.

Ailəməizin köhnə dostundan otaq icarələdim və dərhal sonu görünməyən bir işin arxasınca getdim - səhərdən axşama qədər bütün rəislərin otaqlarını, şöbələri gəzib xarici pasport almağa çalışırdım. Bu, mənə Tiflisdə getmək üçün lazım idi, çünki şəxsiyyətimi təsdiq edən hər hansı bir sənəd yox idi. Dəfələrlə Xalq Xarici İşlər Komissarlığına və Hərbi Nazirə yaxın düşməyə çalışdım, hökumət başçısının katibi ilə dostlaşdım, hətta onun portretini çəkdim..."

Lakin bütün cəhdlər uğursuzluqla nəticələnmişdi. Nəhayət, hansı yollarla bolşeviklərin etimadını qazanmağı

bacarmış tanış tıbb bacısı sonu görünməyən əzab-əziyyətlərdən sonra ona əvəzsiz xidmət göstərmişdi: "Ertəsi gün o, məni, öz avtomobilində bir neçə gün əvvəl tam əminlik hissi ilə "Bir də bura gəlmərim!" - deyib ayrıldığım ÇK binasına apardı. Binanın arxa tərəfindəki qapını döydü. Qapı azacıq aralandı. Əvvəl oradan süngü, ardınca isə keçəl kəlləsinə qırmızı ulduzlu papaq keçirmiş bir nəfərin başı çıxdı. "Kimdir?" - deyə soruşdu. Məni gətirən tıbb bacısı vəsiqəsini təqdim etdi və qapı açıldı.

Üstümdəki revolvərə, xəncərə fikir vermədən məni də içəri buraxdılar. Boş otağa girdik. Otaqda iki stul və divara söykənli iki tüfəngdən başqa heç nə yox idi. Qadın məni tək qoyub uzun müddətə hərasa yoxa çıxdı. Bir xeyli səbirlə gözlədim, sonra yavaş-yavaş içimdə qarşısı alınmaz bir şübhə böyüməyə başladı. Elə düşündürdüm ki, guya köməyimə gələn şəxs mənə xəyanət edib. Bir azdan gəlib məni buradan aparacaq, rütubətli və iyrənc bir zirzəmidə güllələyəcəklər. Qardaşımın da başına bu oyunu gətirmişdilər. Eyni sonluq məni də gözləyirdi. Zaman əzablı şəkildə ləng keçirdi. Sonra qapı açıldı və qərribə tanışım - yarı Xeyir, yarı Şər mələyim dəhlizdə göründü. Mənə hər şeyin yaxşı olduğunu dedi.

Əlimdə qanuni Azərbaycan pasportu vardı! Tiflisə gedən yol açılmışdı və artıq oradan o tərəfə də getmək olardı".

Elə həmin axşam Xəlil Musayev Avropa ölkələrindəki azərbaycanlı tələbələrə məktublar, pul baratı və məişət əşyaları (xalça) aparan yerli azərbaycanlının müşayiəti ilə Bakıdan Tiflisə yola düşmüşdü. Rəssam bu xeyirxah insanın Azərbaycanla Gürcüstani birləşdirən Poylu körpüsündə özünü - gənc və təcrübəsiz Xəlil ölümündən qurtardığını etiraf edirdi. Məhz həmin naməlum soydaşımızın köməyi ilə azadlığa aparan yoldan sağ-salamat keçərək Gürcüstana getmək mümkün olmuşdu.

Beləliklə, həm sənətkarın formalaşmasında ("Molla Nəsrəddin" jurnalı), həm də bolşevik cəhənnəmindən xilas olmasında (xarici pasport və xilaskar bələdçi) "Azərbaycan amili" mühüm rol oynamışdı.

1925-ci ildə Xəlil Musayev Bavariya Rəssamlıq Akademiyasında təhsilini başa vurdu. Sənədlərdən göründüyü kimi, bu illər ərzində Dağıstan rəhbərliyi ona təqaüd ödəmişdi. Başqa sözlə desək, bu fakt Almaniyada qalmasını Sovet hökuməti ilə razılaşdırma və qanuniləşdirə bildiyini göstərir. Bunu 1924-cü ildə Dağıstan MSSR Xalq Maarif Komissarı Əlibey Taxo-Qodinin Xəlil Musayevə ünvanladığı məktubdan da görmək olar. Komissar Sovet hökumətinin mədəniyyət sahəsindəki nailiyyətlərindən söz açıb və təhsilini tamamlamaq üzrə olan rəssamın ən qısa zamanda vətənə qayıtmasını xahiş edirdi:

"Xalqımızın yaşadığı son dərəcə çətin şəraitdə hər bir mədəniyyət adamı bizim üçün böyük dəyərdir. Sizə gəldikdə isə deyə bilərəm ki, indi vətənimizdə geniş kütlələrə rəssamlıq sənəti, məktəb, teatr vasitəsilə bədii-estetik təsir göstərmək işinin mərkəzində dayanayan yeganə insan ola bilərsiniz... Gündəlik həyatda tez-tez sizin peşənizlə bağlı problemlərlə qarşılaşıb və yoxluğunuzu hər an hiss edirik. Vətənə məhəbbət təzliklə sizi hərarətlə bağrına basacaq doğma dağlara qayıdış kimi konkret bir şəkil almalıdır".

Lakin hələ tələbə ikən ilk sərgisini Münxendə təşkil edən, az sonra isə Bavariya Rəssamlar Gildiyasının üzvü olan Xəlil Musayev bir daha Dağıstana qayıtmamaq haqda qəti qərar vermişdi. Təbii ki, Qriboyedovun məşhur qəhrəmanının dediyi kimi, "Vətənin tüstüsü də şirin idi". Amma Avropada özünəməxsus bir sənətkar kimi təsdiqini tapmış məşhur rəssam Xəlil doğma kəndi Cəldə, lap uzaq başı Xunzaxda və ya Teymurxan-Şurada nə edə bilərdi? "...Bizim şəraitdə rəssam olmaq çətinidir", - deyə o, sonralar yazırdı: "Ölkəmdə mənə yer yoxdur. Qafqazda istəyirsən lap Balzaktan yaxşı yaz, Holbeyndən yaxşı rəsm çək - dəxli yoxdur. Tənqid demək olar ki, mövcud deyil, geniş ictimaiyyətin isə bu sənətə marağı formalaşmayıb.

İnsanlıqdan qopmuşuq. Qərbdə maraqlı kitaba və ya rəsm əsərinə münasibət bildirməyi heç vaxt unutmurlar. Elə ki, istedad parladı... tənqid onu ya göylərə qaldırır, ya da yerlə bir edir. Bəs bizdə necədi?"

Beləliklə, o, qayıtmamaq qərarı verdi, “dönüklük” yolunu tutdu. Bu qərarın ağırlığı vətəndə qalan yaxınlarının və doğmalarının çiyinə düşdü: 1937-ci ildə qardaşı, bacısının əri və digər qohumları repressiya qurbanı oldular.

Əksər rus mühacirləri kimi, Xəlil bəy Musayevin də şəxsiyyətini təsdiq edən yeganə sənəd beynəlxalq Nansen pasportu idi. Bu pasport isə, görkəmli rus mühacir yazıçısı V.Nabokovun təbirincə desək, Avropa ölkələrində, xüsusən də nasizmin baş qaldırdığı Almaniya da sahibinə həbsdən şərti azadlığa buraxılmış məhbustan daha böyük imtiyaz, hüquq vermirdi.

Berlinde İran taxt-tacının varisi Məhəmməd Rza Pəhləvi ilə tanışlığı onun vətəndaşlıqla bağlı proble-

mini birdəfəlik aradan qaldırmışdı. Gənc Pəhləvi atası Rza şahdan çətin vəziyyətə düşmüş rəssama yardım göstərməyi xahiş etdi. Tezliklə Xəlil bəy İran vətəndaşlığı və arzuladığı İran pasportu aldı.

Yuxarıda göstəriləndiyi kimi, bu faktdan çıxış edən bəzi tədqiqatçılar Xəlil Musayevi iranlı hesab edirdilər. Eyni zamanda, bir sıra Dağıstan tədqiqatçılarının rəssamın həyat ilə bağlı sadəcə formal xarakter daşıyan bu fakta fantastik don geydirmələri qeyri-ciddi, hətta gül-məli təsir bağışlayır. Onlar gələcək İran monarxının nəcib jestini əldə dəstəvuz edərək Xəlil Musayevin seçərəsini az qala iki min il əvvəl İranda hakimiyyət başında olmuş Birinci Daraya aparıb çıxarıblar. Taxt varisinin himayəsi zaman keçdikcə, daha fantastik çarlarlar

alıb. Məsələn, müasir dağıstanlı müəllif Murad Əhmədov “Xəlil bəy Musayasul: Son cəngavərlər ölkəsinin elçisi” məqaləsində yazır: “Xəlil bəyin nəslİ Əhəmənilər sülaləsindən olan məşhur İran padşahları nəslinin bir qoludur”.

Rəssamın qardaşı oğlu Məhəmməd Musayev də havadan götürülmüş bu variantı təkrarlayır: “...Xəlil bəy və onun qardaşları İran hökmdarları sülaləsindən - Əhəmənilər nəslindən idilər”. Söz yox ki, belə fantastik iddialar hər hansı elmi dəqiqlikdən və faktiki əsasdan məhrumdurlar.

Bütünlükdə isə İran vətəndaşlığını alması buna hansı yollarla yiyələnməsindən asılı olmayaraq, rəssamın Almaniyadakı sakit, problemsiz həyatı və yaradıcılığı üçün müstəsna əhəmiyyət daşımışdı.

Hitlerin nasist ideologiyası farsları arı irqinə aid edirdi. Ona görə də cibində İran pasportu daşıyan dağıstanlı sənətkar müharibədən əvvəlki Almaniyada rahat-rahət yaşaya, işləyə bilərdi. Sonralar Xəlil bəyin bir tərəfdən həvəskar rəssam Hitlerlə tanışlığı, digər tərəfdən isə nazizmi qəti şəkildə rədd etməsi ilə bağlı təzadlı fikirlər yayıldı. Amma istənilən halda fakt faktlığında qalır ki,

1921-1947-ci illər arasında o, Almaniyada yaşamışdı, ədəbi-bədii dairələrdə böyük şöhrət qazanmışdı. Faşistlərlə sıx bağlılığı olmasa da, sərt antifaşist mövqeyi haqqında da heç bir məlumat mövcud deyildir.

Rəssamın həyatının Berlin dövrünü məhsuldar hesab etmək olar. Avropalıların belə olmaqları Qafqaz və Dağıstan həyatının təsvirində mövzu və üslub orijinallığı, özünəməxsus texnikası, təkrarsızlığı ona sənət-severlər arasında qeyri-adi şöhrət qazandırmışdı. 1925-1947-ci illərdə dünyanın Cenevrə, Münxen, Berlin, Roma, Florensiya, İstanbul, Madrid, Tehran, Nyu-York kimi şəhərlərində böyük maraqla qarşılanan sərgiləri keçirilmişdi. Dağıstanlı rəssamın məşhur "1001 gecə" nağıllarının müharibə öncəsi alman nəşri üçün olduqca gözəl və ifadəli illüstrasiyalar çəkdiyinə dair məlumatlar da var. Lakin bütün axtarışlara rəğmən, bu illüstrasiyalar hələ də tapılmayıb.

1938-ci ildə Xəlil Musayev Berlində əsilzadə alman xanımı baronessa Melani Oliviya Yulia fon Nagel ilə evlənir. İstedadlı şairə və tərcüməçi (dörd Avropa dilini mükəmməl bilirdi) kimi tanınan Melani fon Nagel rəssamın ilham pərisinə və bir sıra əsərlərinin qəhrəmanına çevrilmişdi. O, ingilis və alman dillərində şeirlər, incəsənətə dair məqalələr yazırdı. Özündən sonra 30 cildlik külliyyatı qalıb. Melani xanım 2006-cı ildə 98 yaşında vəfat edib. "Xəlil yaxşı müsəlman idi, ümid edirəm ki, mən də yaxşı xristian olmuşam. Amma bizim ortağ Tanrımız var idi - mərhəmət və ədalət, xüsusən də gözəllik Tanrısı", - deyə o, ömrünün sonunda Xəlil bəyi xatırlayaraq yazırdı.

Melani fon Nagel həyatının son 50 ilini Jeroma ana adı altında Konnektikutdakı monastırda rəhbə kimi yaşayıb. O, ərinin şəxsi əşyalarını və SSRİ dağıldandan sonra Xəlil bəyin vəsiyyətinə uyğun olaraq Dağıstana bağışladığı 100-dən çox xəbərsiz mühafizə edib. Bu fədakar qadının dövləti ilə rəssamın qardaşı oğlanları Məhəmməd və Ömər Musayevlər 1990-cı illərin ortalarında ABŞ-a səfər edərək məşhur qohumlarının rəsmlərini və şəxsi əşyalarını vətənə gətiriblər. Hal-hazırda bu nadir eksponatlar Mahaçqaladakı Xəlil Mu-

sayev Muzeyinin əsas fondunu təşkil edir.

İkinci Dünya müharibəsi illərində rəssam həyat yoldaşı ilə birlikdə müsəlman hərbi əsirlərinə, xüsusən də Almaniya'dakı nasist həbs düşərgələrində saxlanan dağıstanlı həmyerlilərinə bacardığı qədər diqqət və qayğı göstərməyə çalışmışdı. Xəlil Musayev Türkiyə Cümhuriyyəti Qızıl Aypara Cəmiyyətinin nümayəndəsi kimi həbs düşərgələrini gəzib məhrumiyyət içərisində yaşayan insanlara yardım etməyə çalışırdı. Nəşr olunmamış "Münxen gündəlikləri"ndə rəssam belə görüşlərdən biri haqqında ürək ağrısı və faşizmə aşkar qəzəblə dolu sətirləri mühafizə olunmaqdadır: "Səhər məhsuldarlığın yanına getməliyik. Elə yoldaca minlərlə yaralı, şikəst, ac-yalavac insanla rastlaşdıq... İnilti səsləri düşərgə üzərindən çəkilmirdi. Əsirlərin arasında dağıstanlılar və çeçenlər çox idi. Qafqazlılar deyirdilər ki, minlərlə soydaşımız öldürülür! Zavallı insanların danışdıqlarının hamısını yazmaq imkan xaricindədir. Bu, bəşəriyyət üçün böyük ayıbdır. Belə biabırçılığın qələbəsinə görməkdənsə, ölmək daha yaxşıdır".

Yeri gəlmişkən, 1944-cü ildə Sovet aviasiyasının bombardmanları nəticəsində rəssamın Münxenin mərkəzindəki mənzili dağıdılmışdı. Bir sıra əsərləri həmişəlik məhv edilmişdi.

Xəlil Musayev həmvətənlərinə bacardığı qədər kömək etdi, müharibədən sonra Amerika işğal zonasında qalan dağıstanlı əsirlərin Türkiyəyə göndərilməsinə yardımçı oldu. Amma hər şeyə rəğmən, heç vaxt siyasi proseslərlə qarışmadı. Müharibə illərində Şimali Qafqazdan olan siyasi mühacirlərlə ünsiyyəti sadəcə çətinliyə düşən insanlara maddi və mənəvi dəstək verməklə məhdudlaşdı. Vətəni ilə bağlı hiss və düşüncələrini kətan üzərinə köçürür, tablolarında ifadə edirdi...

Bütün bu illər ərzində onun yaradıcılığında əsas yeri Dağıstanın tarixi və təbiəti tuturdu. Xəlil Musayev, yaxud Musayasul parlaq milli koloritləri ilə seçilən, mənəvi-əxlaqi səflilik təcəssümü olan gözəl dağlı qadınlarının portretlərindən ibarət unikal qalereyanın müəllifidir. Müasirləri hamısı bir ağızdan onun "Dağıstan Madonnası"nın ümumiləşdirilmiş obrazını yaratdığını deyirdilər.

Alman sənətşünası Şmelts Xəlil bəy sənətinin orijinallığına işarə edərək yazırdı: “Şübhəsiz, Münxendə yaşayıb-yaradan rəssam çox idi. Onların arasında yalnız bir nəfər - qafqazlı Musayassul parlaq, incə əsərləri ilə vətəninin - qan intiqamının hələ də qüvvədə olduğu ölkəsinin cəngavər ab-havası ilə nəfəs almağı bacarmışdı. Sərt qayalardan tropik çiçəklərə bənzər tünd gözlü qadınlar cücərmişdilər: zərif və incə, gözəl və sədaqətli, kövrək, sanki toxunan kimi qırılacaqlar, amma döyüşə alışqan; kişi cəsarətli, hətta dinc təsərrüfat işləri zamanı da silahlarından ayrılmayan xanımlar!”

Maraqlıdır ki, Xəlil Musayev heç vaxt milli mənsubluğunu xüsusi qeyd etməyib. O, daha çox bütöv Dağıstan adından danışmağa üstünlük verib. “Dağlardan, dərələrdən ibarət bu ölkə bütöv bir məmləkət idi. Çoxlu tayfalardan ibarət olan dağlı toplumu vahid bir xalq idi”. Bu sətirin müəllifi bütün həyatı boyu tək doğma avar xalqının deyil, bütöv millətin, vahid mədəniyyətin - dağıstanlıların, hətta qafqazlıların təmsilçisi kimi çıxış etməyə üstünlük vermişdi.

Almaniyanın “Eleqante velt” (“Zəriflik dünyası”) jurnalına müsahibəsində rəssam “Sonuncu cəngavər ölkəsi” adlandırdığı doğma yurdunu böyük sevgiylə xatırlayırdı: “Qafqazdakı vətənimə məcburiyyət qarşısında tərk etməyimdən 20 ildən çox vaxt keçir. Bütün bu illər ərzində yurdum kommunist rejimi ucbatından məndən ötəri arzular ölkəsi olaraq qalıb, amma rəsmlərimdə onun təbiətini, insanlarını üreyimdə qoruyub saxladığım kimi canlandırmağa çalışmışam”.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra, 1947-ci ildə Xəlil Musayev ABŞ-a mühacirət etdi. O zaman rəssam artıq ağır xəstə idi. Ancaq hər şeyə rəğmən, Yeni Dün-yaya köçmək qərarına gəldi. Bu, səbəbsiz deyildi. Xəlil bəy də rus mühacirləri kimi bütün Avropanı bürümüş “qırmızı vəba”dan (kommunist ideologiyası - V.Q.) ehtiyat edirdi. Amma yeni vətəninə cəmi iki il yaşaya bildi. Məzarı Nyu-Yorkdan yüz kilometr aralı, kiçik Betlehem şəhərinin müsəlman qəbiristanlığındadır.

Dağıstanlı müəlliflərin yazdıqlarına görə, Xəlil Musayevin rəsmləri Nyu-Yorkun məşhur Metropoliten

Muzeyində sərgilənir (bu muzeydə dəfələrlə olmuşam, amma onları heç vaxt görə bilməmişəm). Yəni Dağıstan mənbələri deyir ki, muzeydə mükəmməllik rəmzi kimi rəssamın əlinin gipsdən tökülmüş modeli mühafizə edilir. Yeri gəlmişkən, rus mədəniyyətinin təmsilçilərindən yalnız Raxmaninov belə bir şərəfə layiq görülmüşdür. Ondan heç də az məşhur olmayan dağıstanlı sənətkara gəldikdə isə, gözəndən keçirdiyim Amerika mənbələri Xəlil Musayevlə bağlı bu məlumatları təsdiqləmir. Təbii ki, belə mübahisəli detallar avar sənətkarının gözəl və bənzərsiz sənətinin qiymətini qətiyyənlə azaltmır.

Bizim üçün ən mühüm cəhət isə heç şübhəsiz, Xəlil Musayevin XX əsrin əvvəllərində “Molla Nəsrəddin” səhifələrində başlayan yaradıcılıq yolunu ömrün sonuna kimi ləyaqətlə davam etdirməsidir. Ənənəvi olan onun doğma xalqının və Qafqazın zəngin tarix və mədəniyyətinin qarçısına, cəngavərinə çevrilməyi bacarmasıdır. Bu baxımdan böyük avar rəssamı həm də Azərbaycanındır, Qafqazın və bütün mədəni dünyanındır.

